

مجله ی بین المللی تحقیقات علمی علوم اجتماعی
مجلة البحوث العلمية العالمية للعلوم الاجتماعية
Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi
International Journal of Social Science Research

دیوان

ISSN: 2706-6428 E-ISSN: 2707-7462

جلد: ۰۲ شماره: ۰۲ سال: ۱۴۰۰
Volume: 2 Issue: 2 Year: 2021

ثعلبی و جایگاه تفسیری آن
الثعلبي و مكانته في التفسير
Ebu İshak Sa'lebi ve Tefsiri'nin Konumu
The position of Salabi and his Tafsir
Doi: <http://dx.doi.org/10.48117/Diwan.2021.9>

پوهنیار حبیب الرحمن رحمانی*

Makale Bilgisi / Article Information

Makalenin Türü/Article Type: Araştırma makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received Date: 27.02.2021
Kabul Tarihi / Accepted Date: 24.04.2021

معلومات مقاله / المعلومات للمقالة

نوع مقاله / نوع المقالة: تحقیقی / تحقیقیة
تاریخ دریافت مقاله / تاریخ استلام المقال:
تاریخ پذیرش مقاله / تاریخ قبول المقال:

این مقاله توسط نرم افزار تورنیتین (Turnitin) بررسی شده (plagiarism) یا سرقت ادبی تثبیت نگردید.

قد خضع المقال لبرنامج فحص الانتحال (Turnitin) و لم يثبت أنه من السرقات الأدبية.

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

نحوه ارجاع دهی از این مقاله در پاورقی

حبیب الرحمن رحمانی، "ثعلبی و جایگاه تفسیری آن"، مجله دیوان ۲/۲ (سرطان ۱۴۰۰)، ۳۹-۵۰.

Atıf

Habiburrahman Rahmani, "Ebu İshak Sa'lebi ve Tefsiri'nin Konumu", *Diwan Dergisi* 2/2 (Temmuz 2021), 39-50.

* عضو کادر علمی دپارتمنت ثقافت اسلامی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه جوزجان / افغانستان.

ORCID ID: 0000-0002-7742-5686

خلاصه

واژه های کلیدی:

ابو اسحاق ثعلبی، الکشف و
البيان المعروف تفسیر ثعلبی.

ابو اسحاق ثعلبی از مفسران بزرگ نیشابوری در قرن چهارم و پنجم هجری بوده، تفسیر او بنام الکشف و البیان - نقش اساسی را در سیر نگارش های تفسیری در سده های بعدی داشته است. در این مقاله مروری از زندگی وی و مروری کوتاه بر حیات علمی و فرهنگی و معرفی اجمال آثار وی، مهمترین اثر او یعنی تفسیرش معرفی شده است.

ملخص

الكلمات المفتاحية:

أبو إسحاق الثعلبي، الكشف
والبيان في تفسير القرآن المعروف
بتفسير الثعلبي.

أبو إسحاق الثعلبي من كبار مفسري نيسابور، عاش في القرن الرابع والخامس الهجري. وكان لتفسيره (الكشف و البیان في تفسير القرآن) دور بارز في المناهج التفسيرية في القرون اللاحقة من بعده. وهذا المقال تناولَ ترجمة الثعلبي، ونبذة من حياته العلمية والثقافية، وآثاره العلمية ومصنفاته؛ ومن أعظم مصنفاته تفسيره المعروف.

Anahtar Kelimeler:

Ebu İshak Sa'lebi,
el-Keşf ve'l-Beyan,
Sa'lebî Tefsiri.

Özet

Ebu İshak Sa'lebi Hicri 4. ve 5. yüzyıl Nişabur'un büyük müfessirlerinden olup tefsirinin adı el-Keşf ve'l-Beyan'dır. Bu tefsir kitabı daha sonraki yüzyıllardaki tefsir çalışmaları için önemli ölçüde kaynaklık yapmıştır. Bu makalede Sa'lebî'nin hayatı, ilmî çalışmaları ve eserleri özellikle en önemli çalışması olan tefsir eseri tanıtılmıştır.

Keyword:

Abu Ishaq al-
Thalabi, Al-Kashf
and Al-Byan Al-
Marouf Tafsir.

Abstract

Abu Ishaq al-Thalabi was one of the great commentators of Neyshabur in the fourth and fifth centuries. His commentary Al-Kashf Walbayan has played a major role in the course of commentary in the following centuries.

In this article, an overview of his life, a brief information of his scientific and cultural life, a brief introduction of his works, his most important work, and namely his interpretation, is introduced.

مقدمه

ابو اسحاق، احمد بن محمد بن ابراهیم ثعلبی، مفسر و محدث بر جسته سده چهارم و پنجم هجری، در نیشابور می زیسته است. نیشابور، در روزگار ثعلبی در اوج شکوفایی علمی خویش قرار داشته است؛ به گونه ای که بزرگان و عالمان فراوانی در رشته های گوناگون علوم اسلامی، از آن دیار به پا خواستند. بسیاری از دانشمندان در گزارش های خویش بر این حقیقت صحه نهاده اند.

بی شک ثعلبی را باید یکی از عالمان و مفسران گرانمایه بر شمرد تربیت و پرورش شاگردان مبرزی همچون ابوالحسن واحدی نیشابوری و غیره دلیل روشن بر این مدعا ست. تالیفات وی در حوزه های مختلف بالخصوص دو اثر مشهور وی در حوزه های تفسیر و قصص پیامبران بر آثار بعدی تالیف شده در این دو حوزه تاثیر بسزای گذاشته، اما با وجود این، شخصیت و آثار وی به دلایلی در پژوهش های قرآنی و تفسیر چندان مورد توجه نبوده و به نحوی شایسته شناسانده نشده است.

به یاری خداوند در این پژوهش خواهیم کوشید از رهگذر بحث و گفت و گو در خصوص مباحث مذکور، در جهت آشنایی بیش تر دانش پژوهان با شخصیت علمی ثعلبی و باز شناسی تفسیر وی گام برداریم.

ولادت و وفات ثعلبی

در مورد تاریخ تولد ثعلبی در کتاب های تاریخ سخنی به میان نیامده، بنابر این اطلاع دقیقی از آن در دست نیست. در مورد چگونگی و مکان وفات ثعلبی اطلاعی در دست نیست. در مورد تاریخ وفات وی اختلاف وجود دارد؛ در بیشتر منابع، سال ۴۲۷ هجری را به عنوان تاریخ وفات وی بیان کرده اند.^۱

القاب ثعلبی

برای ابو اسحاق در منابع مختلف القاب متفاوتی ذکر شده است که در برخی منابع لقب او را ثعلبی و ثعلبی دانسته اند. عبدالغافر فارسی (۵۲۹م) از نخستین شرح حال نویسان ثعلبی به حساب می آید، او را ثعلبی خوانده است.^۲ در بیشتر تراجم لقبی که برای وی ذکر شده، ثعلبی می باشد.^۳ از جمله نخستین کسانی که به

^۱ صلاح الدین خلیل بن ایبک بن عبدالله الصفدی، الوافی بالوفیات، تحقیق. احمد الأرناؤوط و ترکی مصطفی (بیروت: دار احیاء التراث، ۱۴۲۰)، ۲۰۰/۷؛ ابو الحسن علی بن ابی الکریم محمد بن محمد عز الدین ابن الاثیر، اللباب فی تهذیب الانساب (بیروت: دار صادر، بی تا)، ۲۳۸/۱.

^۲ ابوعبدالله شهاب الدین یاقوت بن عبدالله الحموی، معجم الأدباء، تحقیق. احسان بن عباس (بیروت: دار الغرب الاسلامی، ۱۴۱۴)، ۵۰۷/۲؛ عبدالحی بن احمد بن محمد ابن العماد الحنبلی، شذرات الذهب، تحقیق. محمود الأرناؤوط (بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۰۶)، ۱۲۷/۵؛ خیرالدین بن محمود بن علی بن فارس الزرکلی، الاعلام (بی جا: دارالعلم للملایین، ۲۰۰۲)، ۲۱۲/۱.

^۳ تاج الدین ابی النصر عبد الوهاب بن علی بن عبد الکافی السبکی، طبقات الشافعیة الکبری، تحقیق. محمود محمد الطناحی و عبد الفتاح محمد الحلوی (بی جا: دار هجر، ۱۴۱۳)، ۵۸/۴.

هر دو لقب ابو اسحاق ثعلبی اشاره کرده، ابن اثیر جزری (۶۳۰ م) می باشد. که دومین لقب را صحیح تر می داند.^۴

بنابر آنچه نسب شناسان آورده اند، از لقب «ثعلبی» برای انتساب قبایل عرب و «ثعلبی» برای دو زندگی پوست روباه استفاده می شده است.^۵

یکی از دلایلی که ابو اسحاق را ثعلبی خوانده اند، خلط وی با ابومنصور ثعلبی (۴۲۹ م) ادیب مشهور، هم عصر و همشهری وی می باشد. دلیل دیگر اینکه در رسم الخط عربی گاهی از الف کوچک، به جای الف (ا) استفاده می شود، مانند کنیه وی ابو اسحاق (ابو اسحق)، که الف کوچک به جای الف (ا) استفاده شده است.^۶ «ثعلبی» به عنوان لقب برای ابو اسحاق به شمار آید، که صحتی برای نام ثعلبی نه ثعلبی برای ابو اسحاق می باشد. با توجه به بررسی های انجام شده ابو اسحاق را با نام مشهور ثعلبی شناخته و از وی یاد می کنند.

تألیفات ثعلبی

ثعلبی دارای کتب و تألیفات متعددی می باشد که از این میان می توان به عرائس المجالس فی قصص الأنبياء، قتلی القرآن، الکامل فی علم القرآن و ربیع المذکرین اشاره کرد. مهمترین تألیف وی که جزء تفاسیر برجسته اهل سنت نیز می باشد (تفسیر الکشف والبیان عن تفسیر القرآن) می باشد که به تفسیر ثعلبی شهرت دارد. ثعلبی در مقدمه این کتاب نگاهی همه جانبه به تفسیر قرآن دارد و برای روش ها و برداشت های گوناگون تفسیری اهمیت قایل شده است. در تفسیر آیات به چهارده جنبه از جمله لغت، اعراب، قرائات، احکام، حکم و قصص توجه دارد.^۷

با توجه به بررسی های انجام گرفته و حائز اهمیت بودن تفسیر ثعلبی، موضوع بررسی و تطبیق روایات رسول الله (ﷺ) در تفسیر ثعلبی تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

اساتید ثعلبی

ثعلبی از همان دوران کودکی به آموختن تفسیر پرداخته، و در نزد اساتید و مشایخین تفسیر و حدیث حضور یافته و از دانش آنان بهره برده است. از آنجایی که فهرست کامل از اسامی مشایخین ثعلبی در دست نیست، تنها با

^۴ ابو سعد عبد الکریم بن محمد بن منصور الخرساني المروزي السمعاني، الأنساب، تحقیق. عبد الرحمن بن یحیی المعلمي الیماني وغيره (حیدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانیه، ۱۳۸۲)، ۳/۱۳۲-۱۳۳.

^۵ السمعاني، الأنساب، ۳/۱۳۲-۱۳۳.

^۶ السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، ۴/۵۸.

^۷ ابو اسحاق احمد بن ابراهيم ثعلبی، الکشف والبیان فی تفسیر القرآن (بی جا: دار الاحیاء للتراث، ۱۴۲۲)، ۱/۵-۱۰.

بررسی اسناد و طرق موجود در مقدمه تفسیر الکشف و البیان المعروف تفسیر (ثعلبی)^۸ و اسنادی که بغوی در مقدمه تفسیر خود بر آن ها اشاره نموده است.^۹ و نیز بر گزارش های برخی از مورخان که به نام برخی از استادان ثعلبی به دست آمده می توان به نام های ذیل اشاره کرده:

ابو طاهر محمد بن فضل بن خزیمه (۳۸۷م)، احمد بن محمد خفاف (۲۱۵م)، یحیی بن اسماعیل ابو زکریا حربی (۳۹۴م)، حدیث و قرائات را نزد بزرگانی نظیر ابوبکر بن احمد طرازی (۳۸۵م)، ابوبکر بن مهران مقری (۳۸۱م)، و ابوبکر محمد بن عبدالله جوزقی (۳۸۸م)، ابوبکر بن هانی، ابو محمد عبدالله بن حامد بن محمد وزان، ابو زکریا حربی، ابو بکر بن محمد بن عبدالله جوزقی، ابوالقاسم حسن بن محمد بن حبیب و ابو عبدالرحمن محمد بن حسین علم را فرا گرفته است.^{۱۰}

شاگردان ثعلبی

ثعلبی در دوران و عصر خویش، جزء اساتید برجسته در تفسیر قرآن به شمار می آید به گونه ای که جویدگان علم با فرهنگ و مذاهب گوناگون از سرزمین های دور دست در کلاس درس وی حاضر می شدند. از جمله شاگردان وی می توان به: واحد نیشابوری، احمد بن خلف شیرازی، یحیی بن محمد اصفهانی، عبدالکریم بن عبدالصمد، ابو سعید احمد بن ابراهیم شریحی خوارزمی، ابو سعید محمد بن سعد فرخزادی و عبدالکریم بن عبدالصمد ابو معشر طبری اشاره کرد.^{۱۱}

جایگاه علمی ثعلبی در اهل سنت

بی شک ثعلبی را باید یکی از این دسته عالمان و مفسران گرانمایه بر شمرده شهرت و غنایی علمی ثعلبی بسیار از دستداران علم و حکمت را بر آن داشت تا از دور نزدیک نزد او حاضر شده و به قرائت و سماع کتاب های ثعلبی نزد وی بپردازند.

ثعلبی ضمن نقد، ارزیابی و دسته بندی ارزشی تفاسیر نگاشته شده پیش از خود؛ نبود کتابی فراگیر، پیراسته و مورد اطمینان در دانش قرآن و درخواست گروهی از عالمان را به عنوان انگیزه های نگارش تفسیر خود بر شمرده است. تفسیر ثعلبی به گونه ای گسترده، در بر دارنده سخنان و دیدگاه های عالمان علوم مختلف به سنجش و ارزش گذاری سخن آنان پرداخته است. روحیه حق گرا و منصف ثعلبی، وی را بر آن داشته تا از دیدگاه های تفسیری خاندان وحی و نبوت در تفسیر قرآن بهره گیرد. سخنان عالمان و مؤرخان پیشین در ستودن ثعلبی، گویای آن

^۸ السبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ۱/۷۵-۸۵.

^۹ حسین بن مسعود بغوی، تفسیر البغوی، تحقیق. مهدی عبدالرزاق (بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰)، ۱/۴۷-۵۴.

^{۱۰} ثعلبی، الکشف و البیان فی تفسیر القرآن، ۱/۸۳.

^{۱۱} السمعانی، الأنساب، ۳/۱۳۲-۱۳۳.

است که وی در زمینه های گوناگون علمی همچون «تفسیر»، «علوم قرآن»، «حدیث» و «ادبیات عرب» سرآمد روزگار خویش بوده است. اما از سوی برخی از دانشمندان انتقادات در باره تفسیر ثعلبی صورت گرفته است.^{۱۲}

با توجه به آن چه که مورد بررسی قرار گرفته، ثعلبی یکی از مفسران برجسته عصر خویش بوده و در زمینه های علوم مختلف به سخن پرداخته است.

مذهب ثعلبی

مطالعه برخی از کتاب ها به دست می آید که ثعلبی، شافعی مذهب بوده است. سبکی در کتابش، ثعلبی را از جمله شافعیه ذکر کرده است.^{۱۳}

قرینه دیگری که ما را برای شناخت بر مذهب فقهی ثعلبی آشنا می سازد توجه و دقت نظر در تفسیر وی از برخی آیات فقهی است. به عنوان مثال: ثعلبی در شرح و تفسیر آیه (۴۳) سوره نساء به بیان دیدگاه و نظریات فقهای مذاهب مختلف پرداخته است، در این میان ثعلبی نظریات محمد بن ادریس شافعی را دقیق تر و مفصل تر توضیح داده و بیان نموده است، که این از آشنایی کامل او از مذهب شافعی بودن شان پرده بر می دارد.^{۱۴} نظر به آنچه گفته شد به احتمال قریب به یقین، ثعلبی شافعی مذهب بوده است.

کتاب شناخت

مقدمه تفسیر

ثعلبی، مقدمه تفسیر خود را با سخن گفتن در بار عظمت قرآن آغاز کرده است. او در ادامه به حضور خویش در محضر استادان گوناگون جهت فراگیری قرآن اشاره کرده و از عنایت خداوند به خویش در این زمینه سخن می گوید.

انگیزه تالیف

ثعلبی، علت و انگیزه تالیف تفسیرش در مقدمه تفسیر بیان نموده است. و بر مبنای سخنان ثعلبی در مقدمه تفسیرش می توان چهار عامل را به عنوان انگیزه ثعلبی در نگارش تفسیرش یاد کرد:

۱) شکر گذاری نعمت علم از رهگذر نشر آن.

۲) روی گردانی آشکار مردم از دانش تفسیر.

^{۱۲} ابو اسحاق ابراهیم بن محمد صریفینی، منتخب تاریخ نيسابور، تحقیق. خالد حیدر (بی جا: در الفكر للطباعة و النشر، ۱۴۱۴)، ۹۴؛ عبدالرحمن بن ابی بکر جلال الدین السیوطی، طبقات المفسرین العشرین، تحقیق. علی محمد بن عمر (قاهره: مکتبه و هبة، ۱۳۹۶)، ۲۸؛ الحموی، معجم الأدباء، ۵۰۷/۲؛ ابن الاثیر، اللباب فی تهذیب الأنساب، ۲۳۸.

^{۱۳} السبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ۱/۱۵۹-۲۰۳.

^{۱۴} ثعلبی، الكشف و البیان فی تفسیر القرآن، ۳/۱۵۵-۳۱۵-۳۱۶/۵، ۱۱۱.

۳) پاسخ گویی به درخواست گروهی از عالمان و بزرگان.

۴) عدم دستیابی به کتابی فراگیر، پیوسته و معتمد در دانش قرآن.^{۱۵}

ثعلبی، هنگام بیان انگیزه های خویش در تالیف تفسیر، به ویژگی های اثر خود نیز اشاره کرده است؛ ویژگی هایی چون «جامعیت»، «کمال»، «مزین نمودن از اضافات»، «اختصار در بیان مطالب»، «قابل فهم بودن»، «پردازش نیکو» و «برگرفته از آثار معتبر».

مباحث مورد توجه ثعلبی و تفاسیر و کتاب های مورد استفاده در تفسیر

ثعلبی، در مقدمه تفسیر خود پس از بیان انگیزه تالیف خود به معرفی دقیق اثر خود پرداخته است. و در این تفسیر ثعلبی از چهارده موضوع مختلف همچون، موضوعاتی مانند: مقدمات، قصص، وجوه، قرائات، ادبیات عرب، تفسیر فضایل، احکام و اعراب مورد بحث و گفتگو نموده است.^{۱۶} ثعلبی پس از معرفی تفسیر خویش به بیان نام کامل آن پرداخته است (الكشف و البیان عن تفسیر القرآن) نامی است که او برای تفسیر خود انتخاب نموده است.

در بخش دیگری از مقدمه، ثعلبی از (۲۹) تفسیر با ذکر نام صاحبان آن ها، نام برده که در تالیف اثرش کم و بیش از آن ها بهره برده است از قبیل:

ابن عباس، عکرمه، کلبی، مجاهد، حسن بصری، مقاتل بن سلیمان، مقاتل بن حبان و ابو حمزه ثمالی از مهمترین آن ها به شمار می رود. و از تفاسیر که در زمان او تالیف شده است، او نیز در تالیف تفسیرش از آن ها بهره جسته است.

ثعلبی افزون بر تفاسیر قرآن از کتاب های معانی القرآن، غریب القرآن و نظم القرآن در تفسیر آیات الهی بهره گرفته است.^{۱۷}

ویژگی های تفسیر ثعلبی

بررسی های انجام شده در بردارنده این نکته می باشد که، تفسیر ثعلبی یک تفسیر روایی بوده، یعنی تفسیر قرآن با روایت از رسول الله (ﷺ) مورد استفاده قرار گیرد.

متن روایاتی که ثعلبی در تفسیر خویش آورده چند نوع است از جمله: روایاتی برای تفصیل و تبیین آیه، روایاتی برای تأویل آیه، روایاتی برای مصداق آیه می توان اشاره کرد. از جمله ویژگی های این تفسیر می توان به گستردگی در لغت و ادبیات و وجوه و قرائت؛ احاطه داشتن به کلام سلف و همچنان این تفسیر، یک تفسیر تربیتی است

^{۱۵} ثعلبی، الکشف و البیان فی تفسیر القرآن، ۱/ ۷-۸.

^{۱۶} ثعلبی، الکشف و البیان فی تفسیر القرآن، ۱/ ۷۷.

^{۱۷} ثعلبی، الکشف و البیان فی تفسیر القرآن، ۱/ ۹۲.

و مکی و مدنی بودن سوره و تعداد آیات و کلمات و حروف آن را در ابتداء سوره مطرح نموده است. یکی از ویژه گی های برجسته ی علم تفسیر ثعلبی این بود که وی آن را در ابتدای سوره مطرح نموده است. یکی از ویژه گی های برجسته ی علم تفسیر ثعلبی این بود که وی آن روش هایی را که قبلاً در این سنت وجود داشت، اصلاح کرد تا با سلیقه های جدید مخاطبانش وفق یابند. نمودار این مهارت بیش از همه در آنجاست که او عناصر روایی در تفسیر را، به شیوه منسجم کاملاً پیشرفته ای تبدیل کرده است.

روش تفسیر ثعلبی

برای تفسیر هر سوره نوعاً به این ترتیب عمل میکند: ابتدا نام و مکان نزول سوره و سپس تعداد آیات و کلمات و حروف آن را ذکر و در پی آن احادیثی در باره شأن و منزلت و بویژه فضیلت تلاوت سوره نقل میکند. در ادامه با بهره گیری از منابع به شرح و توضیح آیات میپردازد. وی در مقام مستند ساختن توضیحات خود در باره آیات، اگر مطلبی را از مجموعه مسموعاتش (منابع شفاهی) نقل کند، سلسله سند آن را بطور کامل میآورد اما در مواردی که از منابع مکتوب (مذکور در مقدمه) نقل قول کند، چون اسناد کامل آنها را در مقدمه آورده است، تنها به ذکر نام منبع اکتفا مینماید. در برخی موارد نیز تعبیرات کلی و مبهمی نظیر «قال المفسرون» یا «سمعت بعض المفسرين يقول» را در آغاز توضیحات تفسیری خود به کار میبرد. ثعلبی برای توضیح معانی آیات، در صورت امکان، از آیات دیگر استفاده میکند. وی همچنین از مباحث لغوی و نحوی در جای خود کمک می گیرد، به شواهد شعری، به مناسبت، استناد مینماید.^{۱۸} و به قرائات گوناگون، در صورت وجود اختلاف، اشاره میکند و نقل فراوان و تفصیلی قصص و حکایات (و طبعاً اسرائیلیات) از جمله مواردی است که ثعلبی به آن بسیار توجه دارد و در جاهای متعددی به آن میپردازد، چنانکه آن را از ویژگیهای بارز تفسیر او دانسته اند.^{۱۹} ثعلبی همچنین در تفسیر آیات الأحکام گاه تا آنجا پیش میرود که فصلی مستقل را به ذکر آرا و اختلافات فقها در باره مسئله های فقهی اختصاص میدهد، هرچند بدیهی است که در این مباحث قول شافعی نزد وی بر اقوال دیگر ترجیح دارد.^{۲۰} علاوه بر فقه، وی در حوزه های دیگری چون کلام و اخلاق نیز فصولی مستقل را برای طرح موضوعات مهم یا مورد اختلاف علمای آن حوزه میگذراید^{۲۱} به نظر میرسد این کار که بیش از هر چیز با صورت و ساختار آثار تفسیری مرتبط است، از نو آوریهای ثعلبی در تفسیر بوده و پس از وی در میان مفسران رواج یافته است. در تفسیر ثعلبی برداشتهای عرفانی و نقل از تفاسیر صوفیان نیز به چشم

^{۱۸} ثعلبی، الکشف و البیان فی تفسیر القرآن، ۱/۱۰۹-۱۱۰.

^{۱۹} عبدالرحمن بن ابی بکر جلال الدین السیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، تحقیق. سید مهدی حائری قزوینی (قم: بی نا، ۱۳۶۱)، ۴/۲۴۳.

^{۲۰} ثعلبی، الکشف و البیان فی تفسیر القرآن، ۱/۱۰۵.

^{۲۱} ثعلبی، الکشف و البیان فی تفسیر القرآن، ۱/۱۴۲.

میخورد. گفتنی است اگر چه بیشتر این برداشتها متأثر از سُلَمی و حقائق التفسیر اوست، نمیتوان به سادگی در باره جملگی آنها چنین حکمی کرد. با این همه، نگاه ثعلبی به قرآن مطابق با مبانی تفسیری متصوفه نیست و نباید تفسیر وی را در زمره تفاسیر عرفانی به شمار آورد. هرچند صوفی مشهور، ابوبکر نجم الدین عبدالله بن محمد معروف به دایه (۶۵۴م) در مقدمه تفسیر عرفانی خود، التاویلات النجمیة، ثعلبی و اثرش را ستوده و آن را مأخذ اصلی تفسیر خود معرفی کرده است.^{۲۲}

تفسیر در لغت و اصطلاح

تفسیر در لغت به معنی «بیان و کشف» است که خداوند متعال در سوره مبارکه فرقان آیه ۳۳ می فرماید:

﴿وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا﴾^{۲۲} "آنان هیچ مثلی برای تو نمی آورند مگر اینکه ما حق را برای تو می آوریم با تفصیل و بیان بهتری".

پس (تفسیر) از (فسر) مأخوذ است، و آن به معنی (بیان و کشف) است چنانکه در قاموس (الفسر الإبانة وکشف المغطی کالتفسیر) آمده است، و فعل ثلاثی آن از باب (ضَرَبَ وَ نَصَرَ) است.^{۲۳}

علامه ابن منظور در (لسان العرب) می گوید: (الفسر) یعنی (بیان) چنانکه گفته می شود: (فَسَّرَ الشَّيْءَ وَفَسَّرَهُ) آن را بیان کرد.^{۲۴}

و تفسیر به معنی بیان و آن هم بیان مراد الفاظ مشکل. و چون تمام مشتقات ماده (فسر) بر معنی (بیان، کشف، توضیح و اظهار) دلالت دارد، پس می توان گفت: تفسیر کلام یعنی بیان معنی، شرح، توضیح، کشف مراد و برطرف نمودن اشکال آن. بنابراین، بعضی از اهل علم گفته اند: «تفسیر» آن علمی است که ابهام و مشکلات کلام را حل می کند.^{۲۵}

اصطلاح تفسیر

مفسران قرآن در تعریف اصطلاحی تفسیر آرا و اقوال مختلفی دارند که امام جلال الدین سیوطی رحمه الله در کتاب «الإنشقاق» در این مورد با تفصیل بحث نموده، ما از میان آنها چند قول را برگزیده در ذیل به بیان آن می پردازیم:

^{۲۲} ثعلبی، الکشف و البیان فی تفسیر القرآن، ۱/۱۴۰.

^{۲۳} محمد السید حسین الذهبی، التفسیر و المفسرون (بی جا: مکتبه وهبة القاهرة، بی تا)، ۱/۱۲.

^{۲۴} ابی الفضل جمال الدین محمد بن مکرم الإفريقي المصري ابن منظور، لسان العرب (بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴)، ۵/۵۵.

^{۲۵} عبدالفتاح صلاح، التفسیر والتأویل فی القرآن (الأردن: دار النفاثس، ۱۴۱۶)، ۲۲.

۱- بسیاری از علما گفته اند: «تفسیر» در اصطلاح، علم به نزول آیات قرآن، حالات، قصص، اسباب نزول، مکی، مدنی، محکم، متشابه، ناسخ، منسوخ، خاص، عام، مطلق، مقید، مجمل، مفسر، حلال، حرام، وعده، وعید، اوامر، نواهی، تعبیرات و مثالها است.

۲- علامه ابو حیان اندلسی رحمه الله، می گوید: «تفسیر» علمی است که در آن از کیفیت تلفظ الفاظ قرآن مجید، معنی و مراد الفاظ، حکم افرادی و ترکیبی و آنچه وابسته به آن است بحث می شود.

۳- علامه زرکشی رحمه الله می گوید: «تفسیر» آن علمی است که با استفاده از علوم مختلفی: صرف، نحو، بیان، اصول فقه، قراءات، اسباب نزول، ناسخ و منسوخ، مفهوم احکام و حکمت های قرآن مجید دانسته می شود.^{۲۶}

دکتر ذهبی می گوید: در حقیقت همه تعاریف یک مطلب را می رسانند. اینکه: علم تفسیر آن علمی است که با آن در تعیین مراد الهی به اندازه وسع و توان بشری بحث می شود. و به عبارتی دیگر، آن را فهم قرآن می گویند و من از بیان تمام آن تعاریف، تعریف امام زرکشی را ترجیح می دهم.^{۲۷}

نتیجه گیری

ابو اسحاق ثعلبی از عالم شافعی نیشابوری و مفسران برجسته قرآن، در سده چهارم و پنجم هجری و صاحب تفسیر الکشف و البیان در عصر خود به شمار می رود. تفسیر ثعلبی آینه ای تمام نما از جایگاه علمی و گستردگی دانش های ثعلبی می باشد. تفسیر او از نظر روش تفسیری، یک تفسیر روایی به شمار می رود؛ اما تنوع و پراکندگی اهتمام مولف به اشتقاق و مباحث لغوی، صرف و نحو، علوم بلاغی، مباحث فقهی، تاریخی و حتی اشارات عرفانی در تفسیر او به گونه ای است که می توان اثر وی را دائرة المعارفی از دانش های سده های نخستین اسلامی بر شمرد، و دیگر از شاخصها و گرانبهای تفسیر وی، روایات منقول از رسول الله (ﷺ) و اهل بیت (رضی الله تعالی عنهم اجمعین) در تفسیر آیات بهره جسته است.

^{۲۶} عبدالرحمن بن ابی بکر جلال الدین السیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، تحقیق. سید مهدی حائری قزوینی (قم: بی نا، ۱۳۶۱)، ۲/۷۰۸.

^{۲۷} الذهبی، التفسیر و المفسرون، ۱/۱۳.

منابع

- ابن الأثير، ابو الحسن علي بن ابي الكرم محمد بن محمد عز الدين. اللباب في تهذيب الأنساب. بيروت: دار صادر، بى تا.
- ابن العماد الحنبلى، عبدالحى بن احمد بن محمد. شذرات الذهب. تحقيق. محمود الأرنؤوط. بيروت: دار ابن كثير، ١٤٠٦.
- ابن منظور، ابي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم الإفريقي المصري. لسان العرب. بيروت: دار صادر، ١٤١٤.
- الحموى، ابو عبدالله شهاب الدين ياقوت بن عبدالله. معجم الأدياء. تحقيق. احسان بن عباس. بيروت: دار الغرب الاسلامى، ١٤١٤.
- الذهبي، محمد السيد حسين. التفسير و المفسرون. بى جا: مكتبة وهبة القاهرة، بى تا.
- الزركلى، خيرالدين بن محمود بن على بن فارس. الاعلام. بى جا: دارالعلم للملايين، ٢٠٠٢.
- السبكي، تاج الدين ابي النصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي. طبقات الشافعية الكبرى. تحقيق. محمود محمد الطناحي و عبد الفتاح محمد الحلوه. بى جا: دار هجر، ١٤١٣.
- السمعاني، ابو سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور الخرساني المرزوي. الأنساب. تحقيق. عبد الرحمن بن يحيى المعلمي اليماني وغيره. حيدر آباد: مجلس دائرة المعارف العثمانية، ١٣٨٢.
- السيوطى، عبدالرحمن بن ابي بكر جلال الدين. الإتيقان فى علوم القرآن. تحقيق. سيد مهدي حائرى قزوینی. قم: بى تا، ١٣٦١.
- السيوطى، عبدالرحمن بن ابي بكر جلال الدين. طبقات المفسرين العشرين. تحقيق. على محمد بن عمر. قاهره: مكتبة و هبة، ١٣٩٦.
- الصفدى، صلاح الدين خليل بن ابيك بن عبدالله. الوافى بالوفيات. تحقيق. احمد الأرنؤوط و تركى مصطفى. بيروت: دار احياء التراث، ١٤٢٠.
- بغوى، حسين بن مسعود. تفسير البغوى. تحقيق. مهدي عبدالرزاق. بيروت: دار احياء التراث العربى، ١٤٢٠.
- ثعلبى، ابو اسحاق احمد بن ابراهيم. الكشف و البيان فى تفسير القرآن. بى جا: دار الإحياء للتراث، ١٤٢٢.
- صريفينى، ابو اسحاق ابراهيم بن محمد. منتخب تاريخ نيسابور. تحقيق. خالد حيدر. بى جا: در الفكر للطباعة و النشر، ١٤١٤.
- صلاح، عبدالفتاح. التفسير والتاويل فى القرآن. الأردن: دار النفائس، ١٤١٦.